

recension

AV EMMA ENGDAHL

Sociologiska institutionen Lunds universitet

Margareta Järvinen och Margareta Bertilsson red.

Socialkonstruktivisme. Bidrag til en kritisk diskussion

Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag 1998

På svenska sociologiförbundets årsmöte -99 talades det bl.a. om i vilken riktning samhällsvetenskapen är på väg. Stående inför ett nytt millennium har denna fråga försetts med extra bränsle. Någon konsensus var dock inte för handen. Å ena sidan pläderade t.ex. W.G. Runciman i sitt öppningsanförande för det darwinistiska tänkandets renässans. Samtidigt pekade han på det faktum att alltfler sociobiologiskt inspirerade arbeten börjar göra sig gällande. Å andra sidan kunde man på ett bokseminarium som behandlade den nyligen utgivna danska antologin *Socialkonstruktivisme. Bidrag til en kritisk diskussion* höra bl.a. Margareta Bertilsson konstatera att dagens sociologistuderande uppvisar ett särskilt stort intresse för just socialkonstruktivismen. Tillsammans med sin medredaktör Margareta Järvinen menar hon att den relativt kritiska hållning som framförs i de flesta av antologins artiklar "skal ses i lyset af den store tiltrækningskraft, som socialkonstruktivismen har, specielt blandt yngre forskere. De i dag så populaere henvisninger til "et socialkonstruktivistisk perspektiv" er ofte ad hoc-prægede eller teoretisk og metodologisk uigennemskuelige. En hensigt med denne antologi er derfor at rede nogle af trådene ut på alle de retninger, det går under navnet socialkonstruktivisme" (s 9). Den skepsis som framförs i *Socialkonstruktivisme* ska således inte förväxlas med Runcimans förhoppningar om sociologins transformation till sociobiologi. Författarna som Järvinen och Bertilsson samlat i antologin framför istället en nyanserad kritik av vad en del av dem tycks se som socialkonstruktivistiska utopier, t.ex. "cyborgs" och "människor utan egenskaper". Vidare möter vi ledsagade av nyfiket kritiska ögon hermafroditer, rödstrumpor, teknikens under etc. Det är med andra ord en mängd fascinerande fenomen vi konfronteras med.

Huvudsakligen behandlar antologins författare socialkonstruktivism i relation till tre teman - kunskap, social verklighet och personlig identitet. (I de fall socialkonstruktivism diskuteras i förhållande till identitet är det dock

främst könsidentitet eller sexuell läggning som fokuseras.) Vi finner också olika övergripande perspektiv att förstå socialkonstruktivism utifrån. Bertilsson diskuterar konstruktivismen teorihistoriskt. Järvinen särskiljer olika former av konstruktivism i samtida sociologisk teori. Finn Collin gör en distinktion mellan två konstruktivistiska teser och betonar förhållandet mellan konstruktivism och realism.

I den inledande artikeln tar Bertilsson med oss tillbaka i tiden för att spåra socialkonstruktivismens teoretiska rötter, vilka hon menar att vi finner i den klassiska kunskapsociologin. Efter en genomgång av Karl Marx, Max Scheler och Karl Mannheims kunskapsociologier behandlas Peter Berger och Thomas Luckmans välkända skrift *The social construction of reality*. I denna betonas den sociala verklighetens tveeggade väsen, d.v.s. att den är ett resultat av både naturliga- och kulturella processer. Den samtida socialkonstruktivistiska sociologin, vilken Bertilsson talar om som en ny radikal kunskapsociologi, har dock gått längre. Nu förespråkas ofta att det som tidigare förståtts som natur egentligen är kultur. Enligt Bertilsson är detta kulmen i försöken att förstå social verklighet som kultur, vilken i sin tur är signifikant i förståelsen av hela det spektrum av olika synsätt som idag utgör det socialkonstruktivistiska fältet.

Socialkonstruktivism är emellertid ett modeord som klumpar ihop olika förhållningssätt till verkligheten i en oformlig deg, vilket Järvinen betonar i sitt bidrag. Hennes råd är att vi likt Karin Knorr Cetina ska dela upp socialkonstruktivismen i åtminstone fyra mer lätthanterliga delar; (1) *den symboliska interaktionismen* som dokumenterar till synes objektiva strukturers sociala källa och visar hur situationer eller definitioner får meningsinnehåll genom social interaktion; (2) *den empiriska konstruktionismen* som i Bruno Latour och Steve Woolgars fotspår förflyttat kunskapsteorins fokus från frågan om vetenskapliga faktas giltighet till dess sociala konstruktion; (3) *den kognitiva konstruktivismen* vilken bygger på systemteoretiska studier, t.ex. Niklas Luhmanns, där produktionen av kunskap ses som ett självreglerande system; (4) *dekonstruktionismen eller postmodernismen*, vilken framhåller kunskapens heterogena, tillfälliga, fragmentariska och retoriska karaktär. Järvinen koncentrerar sig i sitt bidrag på den sist nämnda typen konstruktivism. Genom att i relation till köns- och sexualitetsforskningen peka på olika former av dekonstruktionism ges denna form av konstruktivism ett mångfacetterat innehåll.

Ytterligare ett sätt att särskilja olika typer av socialkonstruktivism finner vi i Finn Collins artikel där han uppmärksammar två överlappande socialkonstruktivistiska teser; den kunskapsteoretiska och den ontologiska. De som före-

språkar den förra menar att innehållet i vetenskapliga teorier inte är den verklighet som dess objekt utgör. Snarare är en vetenskaplig teori innehåll i hög grad avhängig de sociala faktorer som omger själva forskningsprocessen. Den senare tesens förespråkare hävdar att det inte finns någon verklighet som är oavhängig den kunskap vars objekt den utgör. De båda teserna kan i sin tur appliceras både på en fysisk och en social verklighet. I Mark Elams artikel *Når maskiner eksploderer, hjul falder af og brødristerne går amok...* berörs implicit båda tesernas problematik i relation till teknologins "framsteg". Collin behandlar dock endast den ontologiska tesen i ett vidare sammanhang. Det är främst när denna tes appliceras på ett fysiskt plan, d.v.s. på naturen som Collin menar att den måste förkastas. Applicerad på den sociala verkligheten kan tesen i en moderat form accepteras, skriver Collin. Han fastslår med andra ord att det föreligger en avgörande ontologisk skillnad mellan natur och kultur. Mer konkret argumenterar han för att t.ex. stjärnbilden Karlavagnen är en social konstruktion. De stjärnor som tillsammans utgör bilden är däremot i sig själva naturliga. Collin föreslår ett återhållsamt socialkonstruktivistiskt synsätt. Det är handling och ingenting annat som är socialt konstruerat. "Konstruktionsmekanismen er komposition, idet handling så at sige opstår, når adfaerd og intention "sammensættes" (s 66). Detta slags socialkonstruktivism går inte direkt att relatera till någon av de typer av konstruktivism som Järvinen särskiljer. Den är inte heller av den typ Bertilsson talar om som kunskapssociologins senaste förgrening. Den senare typen av konstruktivism ser nämligen all kunskap som socialt eller kulturellt förmedlade föreställningar, med vars hjälp världen skapas. Här framhålls och hyllas det kontextuellt bundna, medan universellt giltig kunskap avfärdas. En konsekvens blir ett borttrollande av den klassiska kunskapsteorins utgångspunkt - distinktionen mellan sann och falsk kunskap. Blottläggandet av en sådan distinktions sociala eller kulturella bakgrund ses istället som det centrala. Perspektivet öppnar upp för möjligheten till en dekonstruktion eller ett upplösande av förtryckande föreställningar. Naturligtvis kan detta spela en emancipatorisk roll. Enligt Bertilsson är det förmodligen också detta socialkonstruktivistiska konststycke som lockar det yngre samhällsvetenskapliga gardet. Den tidigare kunskapssociologins fasa, d.v.s. relativismen, förvandlas med konstruktivistens trollspö till en tillgång. Som Bertilsson ser det framträder emellertid ett allvarligt problem - individen kan visserligen befrias, men lämnas utan någon vägledning. Hon kan ju varken förvänta sig att finna sanning eller riktighet bakom de förtryckande föreställningarnas ruiner.

I de artiklar som på olika sätt fokuserar individens identitet fortsätter kritiken mot socialkonstruktivismen. Mikael Carleheden frågar i sin artikel förun-

drat om det är en människa utan egenskaper som efterfrågas. Frågan är på ett konkret plan relaterad till idén om könsidentitetens upplösning. Bakom en sådan idé ligger, enligt Carleheden, en skräck för identitetens förtryckande kraft. Som han ser det är problemet med den konstruktivistiska hållningen att den utesluter varje tänkbar specifik identitet. Man vill som Fernando Pessoa skriver i en dikt vara alla människor och överallt, vilket leder till att man inte blir någon alls. Även Järvinen och Rosenbeck deltar i den aktuella teoretiska debatten om vad vi egentligen kan nå genom en dekonstruktion av könsrelaterad identitet. Järvinen avvisar i första hand vad hon kallar en Derrida-inspirerad dekonstruktionism. Enligt henne är Derrida ute efter ett nedbrytande av alla binära motsättningsstrukturer. Istället för dessa förespråkar han ett slags "middle voice", vilken vare sig är aktiv eller passiv, manlig eller kvinnlig, subjekt eller objekt, utan "både och". Som representanter eller förespråkare för denna typ av dekonstruktionism nämns bl.a. Judith Butler och Monique Wittig. Synsättet uttrycks också i Donna Haraways önskan om ett gränsöverskridande väsen - cyborgen. Detta väsen som inte har någon som helst respekt för sitt ursprung går in för "partiskhet, ironi, intimitet och perversitet". Här har emellertid den postmodernistiska dekonstruktionismen nått sin absoluta gräns och måste, som Järvinen ser det, förkastas. Att avstå från dualistiska principer kräver nämligen ett "språk utanför språket" och ett "tänkande utanför tankestrukturerna". Dessutom förutsätter principen om ett "in-between" eller en "middle voice" i sig själv binära motsättningspar. Ett tydligt exempel på detta är just Haraways text *A manifesto for cyborgs*. Hur hon än vänder och vrider sig i sitt försök att beskriva cyborgen och dennes värld blir Haraway här ett enkelt byte för allsköns dualism. Precis som Carleheden och Järvinen, betonar också Rosenbeck i sin kritik av socialkonstruktivismen, betydelsen av olikheter, det annorlunda eller motsatta. I Foucaults kölvatten måste vi, enligt henne, efterlysa "(e)n politik, som är uden för de seksuelle könsforskelles bina-ritet. Og en teori om modstand, der baserer sig på en politik, som tager udgangspunkt i forskelle" (s 154).

Det är bara Lützen som uttryckligen talar om sig själv som konstruktivist i antologin. Inför risken att likt postmodernistiska dekonstruktionister hamna i relativismens fälla, vilken ter sig som paradoxernas paradys, undanlåter merparten av författarna att explicit framhäva sina egna socialkonstruktivistiska anletsdrag. Det är synd. De balanserar nämligen alla på en slak lina mellan realism och konstruktivism. Mer exakt skulle de alla kunna placeras någonstans på en skala mellan någon form av realism och extrem eller stark socialkonstruktivism. I viss mån behandlas diskursen om realism kontra konstruktivism som, enligt bl.a. Gerard Delanty (1997: 110), är den senaste samhällsveten-

skapliga debatten. Framförallt ser vi exempel på detta i Collins artikel. Som Delanty ser det ligger emellertid de avgörande skillnaderna inom det konstruktivistiska fältet i sig, d.v.s. mellan olika former av socialkonstruktivism (1997:137). Det är förmodligen också dit den framtida debatten kommer att förflyttas. Om samtliga av författarna i Järvinens och Bertilssons *Socialkonstruktivisme...* öppet hade diskuterat sina egna socialkonstruktivistiska ståndpunkter och kontrasterat dem mot den typ av konstruktivism de kritiserar hade antologin inte bara varit i tiden, utan också i forskningsfronten. Kanske koncentrerar författarna sin diskussion kring det som är problematiskt med en mer extrem eller dekonstruktionistisk socialkonstruktivism, eftersom det är detta slags konstruktivism som lockar de yngre samhällsvetarna. I åtanke har författarna alltså oftast den socialkonstruktivism, vilken travar vidare i den franska poststrukturalismens fotspår med Foucault eller Derridas oroliga ande svävande över sitt huvud och Butler som ledstjärna. Ändå presenteras inga idéer om varför det är en dekonstruktionistisk variant av socialkonstruktivism som lockar, framför andra varianter. Det blir aldrig riktigt klart att konstruktivism i den franska traditionens anda har en enorm samhällskritisk styrka, vilken t.ex. den amerikanska konstruktivismen eller konstruktionismen som utgår från George Herbert Meads filosofiska pragmatism, Herbert Blumers symboliska interaktionism eller Berger och Luckmanns kunskapssociologi saknar. Visserligen talas det i antologin om att de ivriga yngre forskarna, vilka gläder sig över att allt inte är givet av naturen, hamnar i en återvändsgränd. Det borde dock i sammanhanget betonas att detta främst gäller om de är trogna den dekonstruktionistiska traditionen. Subjektet skänks nämligen i denna tradition ingen makt att påverka de illusioner som skapar samhället. I den amerikanskt influerade symbolisk interaktionistiska varianten av konstruktivism ges däremot den enskilda aktören makt. Här kan hon i den sociala akten på en relativt objektiv grund påverka den verklighet hon deltar i. Som jag ser det bör samhällsvetenskapens nya generation inte glömma denna riktning inom socialkonstruktivismen om den ska kunna motivera ett val att bli vetenskapsman, snarare än konstnär eller dylikt. Tyvärr blir denna typ av konstruktivism tämligen styvmoderligt behandlad i Järvinen och Bertilssons antologin. Men så är det inte heller i rekonstruktionen av socialkonstruktivismen, utan i kritiken av den antologins styrka ligger. Emellertid tror jag att det är just genom en rekonstruktion av socialkonstruktivismen dess möjligheter kan påvisas.

Referenser

Delanty, G (1997) *Social Science. Beyond constructivism and realism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

recension

AV PATRIK ASPERS

Sociologiska institutionen, Stockholms universitet

Ian Hacking (1999). *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass. Harvard University Press

Social konstruktivism är onekligen ett tema som har diskuterats flitigt under åttio- och nittiotalet, inte minst inom sociologin. Konstruktivister, vilka typiskt sett också beskrivs som antirealister, relativister och nominalister, står i debatten mot realister och rationalister. Den sociala konstruktivismen kan vid första anblick, och om man följer begreppets historia, framstå som en relativt sen riktning. Inom sociologin återfinns vi den i Berger och Luckmans verk, *The Social Construction of Reality* (1966), men traditionen kan spåras till Alfred Schütz arbeten.

Det är i en tid där det kan sägas råda en klyfta mellan konstruktivister och ickekonstruktivister intressant att filosofen Ian Hacking bok *The Social Construction of What?* har publicerats. Med boken avser Hacking bidra med ett klargörande av frågan om social konstruktivism som han menar har skapat denna klyfta. Hacking är kanske mest känd för arbeten som behandlar vetenskapsteoretiska frågeställningar, huvudsakligen med utgångspunkt från naturvetenskapen. Han har tidigare positionerat sig som en moderat realist och rationalist, men mitt intryck är att i takt med den allt starkare vetenskapssociologiska/vetenskapsteoretiska litteraturen som publicerats så har Hacking blivit mer öppen för den sociala aspekten av vetenskapen.

Traditionellt har vetenskapsteori varit en undergrupp till analytisk filosofi och har framförallt behandlat frågor om sanning, bevis och en inre logik. Men genom en allt starkare vetenskapssociologi så har även vetenskapen själv studerats som först och främst en social sfär med hjälp av traditionella sociologiska verktyg. Debatten mellan dessa två läger – rationalister och konstruktivister – kopplar Hacking samman med frågan om "vetenskapskriget" som handlar om huruvida vetenskapliga fakta upptäcks eller om de konstrueras socialt.

Vad har då Hacking att säga om denna debatt? Hacking, som den analytiska filosof han är, bryter ned problemet i delproblem och visar i kapitel ett

hur de två olika positionerna är kopplade till olika filosofiska skolor. Detta är klagörande för läsaren då flitigt använda begrepp som social konstruktivism annars lätt förlorar i skärpa och sväller ut i mångtydighet. Kapitel ett inleds med en rad exempel på titlar som behandlar fenomen som påstås vara konstruerade: fara, känslor, fakta, kvarkar, och zulunationalism. Det kanske mest välkända och debatterade exemplet är konstruktionen av kön, eller mer socialt - gender, vilket också behandlas av Hacking. Dessa exempel förenas av att de presenteras som historier om hur de underliggande fenomenen har konstruerats. Totalt sex olika typer av social konstruktivism identifieras i boken. Hacking nämner vidare de skillnader som finns mellan dem som talar om en global och dem som talar om en lokal konstruktivism, där de senare inte menar att verkligheten som sådan är konstruerad, endast vissa aspekter av verkligheten är konstruerade.

Vilka skäl finns då för att hävda en konstruktivistisk position? Hacking menar att tanken om människan som navet i universum som skapande verklighet är ett argument. Det är kopplat till tanken om att människan kan förändra verkligheten. Hur stark konstruktivistisk hållning en individ har kan enligt Hacking mätas genom att se hur stark hennes vilja att förändra det rådande situationen är. Hacking hävdar att det inte sällan finns en önskan om att kritisera och ibland också att totalt få bort det fenomen som författaren skriver om. Det är vidare närmast en "empirisk" grund Hacking anger för den typologi han presenterar. Man kan dock invända mot typologin eftersom han i den blandar både normativa argument hos typerna om att den rådande "konstruktionen" bör ändras med det mer positiva om huruvida fenomenet är konstruerat eller inte. Men inte bara en befriande eller avslöjande känsla är kopplat till konstruktivismen utan även en rädsla för den därtill närliggande relativismen. Detta gör att frågan äger relevans för kultur, religion, etik, lika väl som vetenskap. Ytterst sett handlar relativismen, som social konstruktivism förknippas med, om faran för att inte kunna hålla normativa positioner baserat på något utöver passioner eller makt.

Det bör sägas, vilket också sker av Hacking (s. 12), att sociala fenomen i grunden är just sociala. Det innebär att de är konstruerade av nu levande människor samt av tidigare generationer. Således är banker, pengar, kungahus och andra institutioner som är resultat av historiska händelser och sociala processer exempel på sociala konstruktioner. Dessa konstruktioner skall ses som delar av den sociala verkligheten. En argumentation för social *konstruktivism* uppstår enligt Hacking emellertid när, under rådande förhållanden, ett socialt fenomen tas för givet och detta fenomen tycks oundvikligt. Att en viss nation, t.ex.

Sverige, inte är ett resultat av en oundviklig process menar Hacking är självklart och därför bör det inte heller förekomma argument för just detta. Utifrån Hackings synvinkel må därför en bok som "den sociala konstruktionen av riksbanken" vara enfaldigt ("silly") men utifrån ett sociologiskt synsätt så är detta rimligt. Ty sociologen tar ofta hänsyn till det system av värderingar, föreställningar och intressen som aktörerna vid skapande av en riksbank håller och genom denna ansats blottläggs grunden för beslut vilka idag kan tyckas vara självklara, men som hade kunnat vara annorlunda. Nu kan man naturligtvis hävda att man inte behöver benämna en bok med social konstruktivism på grund av detta; emellertid torde detta vara en sekundär diskussion. Hacking själv fokuserar dock själv på begreppet social konstruktivism och studerar i princip endast de verk som har social konstruktivism med i titeln; ett urvalskriterium man kan ha invändningar mot.

Konstruktioner förekommer enligt Hacking på tre nivåer, objekt (t.ex. människor), idéer och liknande (t.ex. teorier) samt "upphöjda" ord ("elevated", t.ex. fakta och sanning) varav de sistnämnda används om de andra nivåerna. Den kanske mest centrala tanken i boken berör vad som bör kallas det transcendentala hanlingsprimatet. Med det avses att människan kan transcendera den teori eller den mekanism som utsäger något om individen. Mer konkret handlar det om att en klassificering, "sanning" eller en samhällsvetenskaplig teori kan ändra människors beteende. Det sociala systemet är öppet och exempelvis en teori om sociala fenomen måste, i någon mån, inberäkna existensen och konsekvensen av teorin. En teori om kvarkar eller andra naturvetenskapliga fenomen måste inte på samma sätt ta hänsyn till kvarkars anpassning till teorier om dem (s. 108). Denna distinktion som Hacking lyfter fram är viktig i debatten, ehuru den alltså inte är ny. En annan distinktion ställs upp mellan produkt och process. Hacking menar att sociologer, vilka i stort påstås vara konstruktivister, är mer intresserade av den vetenskapliga processen medan särskilt naturvetenskapare fokuserar på den vetenskapliga produkten, vilken ses som naturgiven. Hacking argumenterar för att båda sidor i debatten, konstruktivister och deras motståndare, i grunden baserar sina argument på metafysiska positioner vilket gör det svårt att få till en rak diskussion. Ett annat argument är att konstruktivister hyser agg och misstro mot naturvetenskapen och likt filosofkollegan John Searle talar Hacking i nietzscheanskt inspirerade ressentimentstermer om detta.

Hackings egna position -speciellt vad beträffar naturvetenskapliga fenomen- är att ett fenomen på samma gång kan vara både verkligt och socialt konstruerat. Positionen grundas i en realism, det vill säga det finns ett drag av

oundviklighet med avseende på den vetenskapliga produkten, men vi kan komma fram till den med hjälp av olika processer. Exempelvis så menar han att incest i sig är reellt, men idén om detta är konstruerad. Hans position framkommer dels i kapitel två och tre med huvudsakligen teoretiska diskussioner, samt med mer empiriska diskussioner i kapitel fyra till åtta.

Sammantaget finns det en hel del att anmärka på denna bok. Syftet med boken, att klargöra debatten uppfylls delvis, även om det sker med en något mässande stil. Dessvärre är det inte helt lätt att separera ut de argument som Hacking för fram i texten. Till viss del hade detta kunnat undvikas om ett sammanfattande kapitel hade införts. Likaså är det undermåligt att texten, som till stor del har skrivits vid skilda tidpunkter och för olika syften, inte omarbetats nog för publiceringen. Nu uppstår behov för Hacking att med svaga argument förklara varför detta inte skett vilket bara förstärker intrycket att författaren och förlagsredaktionen inte arbetat tillräckligt med boken. Mer förväntar man sig från ett ledande förlag.

Innehållsmässigt är det något förvånande att inte Friedrich Nietzsche som många förmodligen anser vara konstruktivismens fader i stort sett endast nämns vid namn. Hacking själv ser istället, fullt rimligt, Immanuel Kant som den första konstruktivisten. Men frånvaron av Nietzsche speglar också brister i Hackings analys. Det sociala maktspelet för konstruktionen av språket, som en uppfattningsform av vad vi kallar verkligheten, diskuteras exempelvis inte. Nietzsches analys är just så grundläggande; även grunden för tänkande är konstruerat. Att föra fram en så radikal åsikt skulle ge en annat intryck av debatten än vad som nu ges, inte minst skulle relationen till realism-antirealism debatten kunna tydliggöras. En dylik öppning skulle onekligen också föra in andra sociologiska komponenter, liksom makt, i diskussionen. Anledningen till att det inte sker är förmodligen att den lokala konstruktivismen betonas i boken framför dess globala motsvarighet. Till Hackings fördel bör framföras hans användande av den nyligen bortgångne Nelson Goodman som har en sociologisk dimension i sitt filosoferande. *The Social Construction of What?* har också poängen att den ger en filosofers synvinkel på en debatt som inte startades av filosofer. Möjligen kan man i Hackings text dessutom läsa in självkritik av den analytiska filosofin, samt en begynnande trend mot att den analytiska filosofin behandlar dess inneboende dilemma – den oändliga nedbrytningen av problem utan en uppbyggande syntes. I boken indikeras hur sociologiska perspektiv kan vara till hjälp i detta arbete.

recension

AV BENGT FURÅKER

Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet

Mikael Nordenmark (1999). *Unemployment, Employment Commitment and Well-being. The Psychosocial Meaning of (Un)employment among Women and Men*. Doctoral Thesis at the Department of Sociology, Umeå University, No 10 1999

Mikael Nordenmark har skrivit en uppmärksam avhandling om arbetslöshet, arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande. Den består av fem artiklar (av vilka en är samförfattad med doktorandkollegan Mattias Strandh) samt en kappa. Det empiriska huvudmaterialet bygger på ett större slumpmässigt urval av individer och har panelkaraktär genom att samma individer blivit intervjuade två gånger med nära två års mellanrum. Därmed överskrider Nordenmark vissa svagheter i den tidigare arbetslöshetsforskningen vilken ofta grundat sig på små, icke-slumpmässiga urval samt tvärsnittsdata.

Teoretiskt tar avhandlingen avstamp i diskussionen kring arbetslöshet och dess psykosociala konsekvenser. En i framställningen återkommande forskare är Marie Jahoda som bl a blivit känd för att hon urskilt fem funktioner som förvärvsarbete antas ha och som vid arbetslöshet innebär en förlust för individen. Arbetet sägs ge tidsstruktur, sociala kontakter, delaktighet i en verksamhet inriktad på kollektiva mål, regelbundna aktiviteter samt status/identitet. Ett problem med Jahodas perspektiv är att alla jobb görs likvärdiga. Det blir lika mycket en förlust att förlora ett monotont som ett stimulerande arbete. Peter Warr har försökt korrigera Jahoda genom att framhålla att både arbete och arbetslöshet har såväl positiva som negativa sidor.

Både Jahoda och Warr har dock kritiserats för att som funktionalister underskatta individens handlingsutrymme. David Fryer har som alternativ formulerat en aktörsteori där människor förutsätts aktivt försöka förverkliga sina mål. Den medger att strukturella faktorer innebär restriktioner, men som Douglas Ezzy påpekat analyseras aldrig systematiskt vilka dessa faktorer är. I Ezzys egna teoretiska perspektiv är individen självklart någon som både aktivt handlar och mer passivt reagerar. Nordenmark förefaller ansluta sig till detta men invänder att teorin inte är utvecklad så att den kan testas empiriskt.

Samtidigt är det något sådant som han sedan själv försöker göra.

Den undersökning som avhandlingen framför allt bygger på kallas "Long-term Unemployment Project" (LUP). Man har utgått från ett urval om 3500 arbetslösa i HÄNDEL (AMS' databas över dem som registrerats vid arbetsförmedlingarna). Om dessa individer har man dels registeruppgifter, dels information via två telefonintervjuer i februari 1996 och i slutet av 1997. Den andra omgången omfattade bara dem som var arbetslösa vid och deltog i den första intervjun. Bortfallet blev ca 26 respektive 20 procent vid de två intervjutillfällena, huvudsakligen beroende på att folk inte gick att nå. Den knapphändiga bortfallsanalysen visar att långtidsarbetslösa och kategorier med vanligen höga arbetslöshetstal är underrepresenterade bland de svarande. Konsekvensen av detta är förmodligen, som Nordenmark påpekar, att de brister i psykiskt välbefinnande som redovisas sannolikt är underskattade.

Två empiriska mått, s k additiva index, spelar en central roll i avhandlingen. Det ena utgörs av den s k Work Involvement Scale (WIS) och är ett mått på arbetsmotivation. Respondenterna har fått ta ställning till fem påståenden, såsom "Att ha ett jobb är mycket viktigt för dig", för vilka poängen summeras. Det andra måttet kommer från det s k General Health Questionnaire (GHQ) och avser att mäta psykosocialt välbefinnande. Skalan innehåller tolv påståenden av typen "Du har förlorat mycket sömn på grund av oro".

De olika delstudierna innehåller många väsentliga resultat. Låt mig redovisa ett axplock. I den första uppsatsen framkommer att män har något högre arbetsmotivation än kvinnor, men bilden förändras när ålder beaktas; bland 26–64-åringar har män högre arbetsmotivation men bland 18-25-åringar är det tvärtom. Vidare visar sig familjesituationen ha betydelse. Bland kvinnor finner vi den lägsta arbetsmotivationen hos sammanboende med barn och den högsta hos ensamstående med barn; bland män är det tvärtom. Det kan också noteras att det psykiska välbefinnandet är betydligt lägre hos de starkt än hos de svagt arbetsmotiverade arbetslösa.

I den politiskt mest kontroversiella studien framgår att arbetsmotivationen i allmänhet är relativt stark bland arbetslösa. Dessa avviker inte signifikant från dem som fått vad som kallas instrumentella jobb eller från studenter, pensionerade, föräldralediga m fl kategorier. Inte heller föreligger någon signifikant skillnad mellan kortids- och långtidsarbetslösa. Skillnaderna i både arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande bland dem som var arbetslösa 1996 visade sig vara små, men det skedde stora förbättringar i båda avseendena bland dem som fått stimulerande jobb 1997 jämfört med dem som fortsatt att vara arbetslösa – vilket tyder på att arbetsmarknadsstatus snarare än selektion är av betydelse.

delse. Slutligen blir det en klar förbättring i psykiskt välbefinnande vid återinträde i arbete, särskilt om det jobb man får kan klassificeras som stimulerande. Den tredje uppsatsen behandlar koncentrationen av arbetslöshet, mätt i termer av andelen vänner som också är arbetslösa och huruvida ens partner respektive ens föräldrar är arbetslösa. Förutom LUP-materialet används också ett dataset (omfattande 47000 ungdomar plus deras föräldrar) från Epidemiologiskt centrum vid Socialstyrelsen. Grundfrågan är huruvida förekommande arbetslöshetskoncentration beror på faktorer utanför individens kontroll (såsom region eller ålder) eller på framväxten av en arbetslöshetskultur (acceptans av arbetslöshetsstillståndet, förkastande av arbetsmoral, låg arbetsmotivation och alternativa strategier för försörjning). Respondenter med partner respektive många vänner utan jobb visar sig ha svårare än andra att anpassa sig till arbetslöshets-situationen. Koncentrationsmönstret är förknippat med faktorer som arbetsmarknadsstatus, arbetslöshetens varaktighet, ålder, klass och invandrarstatus, dvs inget tyder på att det skulle skapas av specifika attityder hos de arbetslösa.

Delstudie 4 ställer frågan vad som händer med hemarbetets fördelning när någon av eller båda parterna i ett hushåll råkar ut för arbetslöshet. Undersökningen avgränsas således till dem som bor ihop. Där finns också en annan fråga som författaren försöker besvara: Hur är arbetets fördelning i hemmet relaterad till psykosocialt välbefinnande? Det framkommer att den som blir arbetslös i större utsträckning än tidigare utför arbete i hemmet. Visserligen påverkas därigenom ojämlikheten mellan män och kvinnor, men den jämlikaste arbetsfördelningen i hemmet finns när mannen är arbetslös och kvinnan har arbete. Hushållsarbetets fördelning är klart relaterad till psykosocialt välbefinnande, men det finns inget stöd för tesen att kvinnor i detta har en ersättning för förvärvsarbete; ju mer kvinnan gör hemma, desto mer missnöjd är hon med sin partner och desto lägre psykiskt välbefinnande har hon.

I den avslutande uppsatsen försöker Nordenmark tillsammans med Mattias Strandh att testa en modell för hur arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande hänger ihop. Man finner att stark arbetsmotivation ger lägre psykiskt välbefinnande vid arbetslöshet liksom större förbättring vid återinträde i arbete. Vidare framkommer att individer som anpassar sig till arbetslösheten, ekonomiskt och psykosocialt, uppnår större välbefinnande, medan de som inte anpassar sig kvarstår på samma nivå.

Avhandlingen innehåller alltså många intressanta resultat. Dess förtjänster är påtagliga, men där finns också en del brister. En sådan är att vi inte klart får veta hur arbetslöshetsbegreppet har definierats. Det framgår inte tydligt om personer i arbetsmarknadspolitiska åtgärder inkluderas bland de arbetslösa

eller inte. Frågan är viktig av olika skäl – inte minst teoretiska. Om vi tar Jahodas analys på allvar måste vi ju också tillstå att arbetsmarknadspolitiska åtgärder, åtminstone delvis, kan fylla de funktioner som reguljärt förvärvsarbete har, t ex att ge tidsstruktur och sociala kontakter. Oavsett om deltagare i åtgärder ingår bland de arbetslösa eller inte så borde de uppmärksammas i undersökningen – och läsaren borde fått veta hur det förhåller sig.

Också beträffande de skalor som Nordenmark använder för att mäta arbetsmotivation och psykiskt välbefinnande är informationen mycket mager. När additiva index används i regressionsanalyser eller liknande görs vissa antaganden om att olika "items" väger lika tungt, att avstånden mellan skalstegen är lika stora och att svarsfördelningarna inte är sneda. Att dessa antaganden inte är helt uppfyllda står klart, men forskare gör ständigt visst våld på sin empiri och det får kanske tillåtas. Vad jag saknar är dock en bättre presentation av vad som har gjorts. Man kan t ex standardisera svaren på olika påståenden men det framgår inte om något sådant skett. En annan fråga gäller hanteringen av internbortfallet på de olika skalorna. Dessutom är det en klar brist att vi varken får veta hur påståendena ser ut i svensk översättning eller hur svarsalternativen ser ut; det hade varit motiverat att publicera formuläret som bilaga.

Att man använder mätinstrument som visat sig fruktbara i andra studier, inte minst internationella, är i och för sig utmärkt, men ett par allmänna påpekanden bör göras. Det första är att replikerbarhet är viktigt för forskningen. Om andra vill göra om samma sak så måste de få veta exakt vad som har gjorts – vilket läsaren av Mikael Nordenmarks avhandling inte får. Jag saknar helt enkelt ett par sidor i kappan eller ett metodappendix där olika teknikaliteter reds ut. För det andra finns en risk att forskare utan närmare eftertanke eller kontroll använder sig av internationellt etablerade frågeformulär. Sådana formulär kan vara utprovade för länge sedan och tiden har kanske sprungit ifrån dem i vissa stycken – det sker ju ständigt förändringar av olika slag, t ex förskjutningar i ords betydelser. Det är ju inte heller säkert att ett frågebatteri passar lika bra i alla länder. Om ingen bryr sig om att justera mätinstrumenten kanske man fortsätter att använda något som inte alls är så bra som alla tror.

En helt annan aspekt är den begränsning som ligger i att materialet enbart avser individer som varit arbetslösa. När Nordenmark exempelvis analyserar hemarbetets fördelning så saknas jämförelser med personer som aldrig varit arbetslösa. Det samma gäller när han talar om arbetsmotivation. Vi får veta vad som händer med arbetsmotivationen när en arbetslös får den ena eller andra typen av jobb jämfört med om han eller hon kvarstår som arbetslös men

ingenting om skillnaderna eller likheterna visavi personer som haft arbete hela tiden.

Man saknar vidare en ordentlig diskussion om vad attityder har för betydelse för människors handlande. Vad vet vi t ex om relationen mellan arbetsmotivation och faktiskt jobbsökande? I den klassiska bilden av vad en attityd är brukar man urskilja en kognitiv och en emotionell komponent samt handlingsberedskap. Men hur förhåller sig handlingsberedskapen egentligen till de övriga komponenterna? I vilken mån överensstämmer ord och handling? Är folk som säger att de vill ha ett jobb faktiskt också beredda att acceptera ett eventuellt erbjudande? Detta är en kritisk punkt för vilka politiska slutsatser man kan dra av Nordenmarks resultat – varför en rejäl diskussion hade varit på sin plats.

Beträffande avhandlingens teoretiska problematik i övrigt är det lätt att sympatisera med Nordenmarks framställning kring forskare som Jahoda, Warr, Fryer och Ezzy. Visst kan man i Fryers anda säga att individen inte bara är en enkel reflex av strukturella omständigheter utan faktiskt också kan förändra sin situation, bryta med givna mönster, överskrida gränser, osv. Samtidigt kan resonemang av den typen – om den aktive, ständigt fritt väljande och skapande individen – bli ganska tomma.

Som samhällsforskare vill vi ju förklara rådande mönster och förklaringarna måste – om vi inte accepterar eller nöjer oss med biologiska förklaringar – sökas i de sociala och ekonomiska omständigheterna. Det fria valet har knappast något att erbjuda – det är ju definitionsmässigt just ”fritt”. Ett sådant begrepp kan inte hjälpa oss att förstå varför arbetslösa har sämre psykiskt välbefinnande än de som har arbete. Varför skulle just arbetslösa välja att ha sämre välbefinnande? I stället måste strukturella faktorer fokuseras. Sannolikt finns inga meningsskiljaktigheter mellan Nordenmark och undertecknad på denna punkt, men jag skulle gärna sett att han hade formulerat sig lite kraftfullare.

En central poäng i avhandlingens övergripande teoretiska perspektiv är att arbete inte bara fyller ett ekonomiskt behov utan också ett psykosocialt. Frågan är emellertid om inte det förra är överordnat det senare. Nordenmark jämför de båda men redovisar samtidigt data (första uppsatsen, s 12-13) som kan tolkas som att det ekonomiska behovet är överordnat. I varje fall hade den frågan förtjänat en diskussion.

Nordenmark säger att en förklaring till att individerna försöker upprätthålla en positiv självbild genom förvärvsarbete är att ”samhället så kraftigt betonar det psykosociala och ekonomiska värdet av sysselsättning” (s 32 i kappan; min översättning). Han är kritisk mot funktionalismen, men formuleringar

av ovannämnda typ leder lätt tanken till något slags organismteori som av allt att döma är honom främmande. Författaren skriver också att individerna i vårt samhälle socialiseras via familjen, daghems- och skolsystemet m m till förvärvsarbete. Detta är säkert sant, men jag skulle vilja formulera mig lite annorlunda.

Problematiken handlar enligt min mening inte främst om socialisation eller om vad "samhället" betonar för oss. Vad den historiska materialismen ändå lärde oss är att vi alla lever av frukterna från mänskligt arbete – eget eller andras. Det är inte bara kupongklippare som lever av andras arbete utan även andra såsom barn, pensionärer och – naturligtvis – arbetslösa. Man behöver inte moralisera kring detta, men det innebär att några med sitt arbete betalar för andra. Det kan vara föräldrar som försörjer sin arbetslöse son som just slutat skolan och inte kvalificerat sig för arbetslöshetsersättning eller "skattebetalarna" som står för kontantstödet till en uppsagd medelålders metallarbetare.

Oavsett vem som betalar förväntas den arbetslöse förr eller senare, helst förr, få ett jobb så att han eller hon kan försörja sig själv. Därmed finns också förutsättningar för att vederbörande ska misstänkas inte anstränga sig ordentligt i sitt jobbsökande. Den mekanism jag här beskriver kommer till uttryck på många olika sätt och innebär att individen upplever ett tryck att faktiskt skaffa sig ett jobb. Socialisationen är så att säga inbyggd i strukturen och man kan därför t ex inte bara enkelt bestämma att vi nu måste ändra synen på arbete. Häri ligger också förklaringen till att "medborgarlön" är en så politiskt omöjlig reform. Nordenmark håller säkert med om detta, men somliga formuleringar blir ändå diskutabla. Jag skulle ha velat se ett tydligare blottläggande av den underliggande mekanismen bakom människors förhållningssätt till arbete.

Avhandlingen är skriven på engelska och författaren har haft hjälp med språkgranskning vilket dock inte har eliminerat alla fel. Referenserna är inte precis i oordning, men det finns vissa brister. En anmärkning är att Nordenmark ofta refererar till en författare med bara namn och årtal angivna när man vill veta på vilka sidor en fråga behandlas. Tyvärr har det blivit rätt vanligt att referera på detta oprecisa sätt, men det ursäktar inte förfarandet.

Trots en del störande brister är det en imponerande forskningsinsats som Mikael Nordenmark har presterat. Framställningen drivs framåt med betydande energi och slutsatserna är i allmänhet väl underbyggda. Avhandlingens starkaste sida ligger i att författaren på basis av teorierna på området förmår att formulera undersökningbara hypoteser, att han drar rimliga och nyanserade slutsatser från sitt material och att han återför resultaten till det teoretiska planet.